

KÖZLEMÉNYEK

Magyar nyelvemlékek és másolataik az MTAK kéziratárában.

1. A nyelvemlékek gyűjtésének története

A Magyar Tudós Társaság célja az „Alaprajz” szerint az, „hogymunkálódása által hazánkban a’ tudományok és szép művészségek honni nyelven műveltessenek” (A Magyar Tudós Társaság Évkönyvei [a továbbiakban Évk.] I, 101). Ebből következően az Akadémia első és legfontosabb feladata a nemzeti nyelv művelése, ezért elhatározottat a magyar nyelv nagyszótárának és grammatikájának elkészítése. Az Akadémia minden tagja részt vett a nyelvi anyag gyűjtésében. 1832-ben a harmadik nagygyűlés fogalmazta meg

„lappangó régi magyar kéziratoknak ha lehet eredetiben megszerzését, ha nem, leghívebb lemásoltatása megindítását ..., melyekből a’ nagy szótárhoz sok elavult, de jó magyar szavakat; a’ grammatika tekintetében sok nevezetes régi magyar szerkezetet ’s beszédejtést lehetne kiszedni” (Évk. I, 88).

Ekkor még a nagyszótár anyaggyűjtése a cél, amely Czuczor Gergely¹ és Fogarasi János² szerkesztésében 1862–1874-ben jelent meg *A magyar nyelv szótára* címen. Az 1833. április 10-i heti ülésen Vörösmarty Mihály³ javaslatára elhatározzák a nyelvemlékek kiadását most már azzal a céllal, hogy azokban a nyelvtudós vizsgálhassa a nyelv változását. A negyedik nagygyűlésen megfogalmazott kiadási elvek megfelelnek a ma is elfogadott tudományos követelményeknek, úgymint: a) A kézirat a 16. század előtti legyen (ezt hamarosan 1550-re módosították). b) Hasonmás adassék minden különböző kézírás egy lapjáról. A szöveg átírása mai betűkkel, de az eredeti helyesírás megtartásával történjék. „A régi ábécze mai olvasású betűkkel magyaráztassék, ’s az elavult szavak és szószervezetek kijegyeztessenek.” c) Előbeszéd fejtsse ki a kézirat leírását, és amennyire ki lehet nyomozni, történetét (Évk. II, 32).

¹ Czuczor Gergely (1800–1866) költő, nyelvész, benedekrendi tanár. Az MTA levelező tagja (1831) rendes tagja (1836), majd segédjegyzője (1835–1837). *A magyar nyelv szótára* társszerkesztője (1844–1866). A szabadságharc után Kufsteinben raboskodott, 1851-ben szabadult.

² Fogarasi János (1801–1878) nyelvész. Az MTA levelező tagja (1838), rendes tagja (1841). *A magyar nyelv szótára* társszerkesztője (1844–1874).

³ Vörösmarty Mihály (1800–1855) költő, fordító, nyelvész. Az MTA rendes tagja (1830). *A Tudományos Gyűjtemény* szerkesztője (1827–1832). Az Akadémia helyesírási, nyelvtani és szótári munkáinak egyik szerzője, irányítója.

Az Akadémia ötödik nagygyűlésén 1834-ben bejelentették, hogy a „Régi Magyar Nyelvműlékek” címmel induló sorozat szerkesztésével Döbrentei Gábort⁴ bízzák meg. Az első kötet a tervek szerint (mai elnevezésükkel) a Halotti Beszédet, a Bécsi-kódexet és a Czech- kódexet tartalmazná. Jankovich Miklós⁵ felajánlotta, hogy a második kötetet saját költségén jelenteti meg a tulajdonában lévő nyelvműlékek anyagából (Évk. II, 77). A kötetek tartalmának terve többször változott, de Jankovich felajánlása soha nem vált valóra. Döbrentei, az Akadémia első titoknok, nagy lendülettel fogott hozzá a munka szervezéséhez, az anyag gyűjtéséhez. Fel kellett kutatni a magyar nyelvű és a magyar történelmet érdeklő iratokat nemcsak Magyarországon, hanem külföldön is. 1832-ben a történettudományi osztály is meghirdette minden hazánkat érintő kézirat és okmány felderítését, ha kell, lemásoltatását, hogy így történelmünk oknyomozó feltárását elősegítsék. Döbrentei munkája ezért nemcsak a kézírásos kódexekre, hanem az oklevelekre, levelekre is kiterjedt egészen a 18. századig. Hatalmas levelezést folytatott ez ügyben, felszólította az Akadémia tagjait, külföldön járó férfait magán- és állami könyvtárak, levéltárak anyagának átnézésére. Példaként említhetnénk Luczenbacher [Érdy] Jánost⁶, aki már 1833. június 24-én beadta 162 kéziratot tételt felsoroló listáját (Évk. II, 14–19). Döbrentei maga is, beutazván az országot, több mint ötven helyen gyűjtött, másolt és kijelölt lemásolandó anyagot.

Megindul az eddig is ismert kéziratok másolása, az elfeledettek felkutatása. Az egyik első nagy értékű felfedezést Czech János⁷ tette 1833-ban az érsekújvári ferencesek könyvtárában. Erről először 1833. augusztus 22-én Döbrenteihez írt levelében szól, majd augusztus 25-én már részletes leírását adja két, a könyvtárban lévő kódexnek. (Mindkét levél RAL 67/1833 jelzet alatt.) A két kódex felfedezéséről Döbrentei az Akadémia 1833. október 16-i heti ülésén számol be. Az évkönyvben a Czech-kódex kolofonjáról, a későbbi bejegyzésről és a kódex három lapjáról már színes, könyvomatú hasonmást is láthatunk. Ugyanitt az Érsekújvári-kódex leírása is szerepel (Évk. II. 8–11).

Álljon itt annak a kódexnek a sorsa, amelyet az Akadémiának először ajándékoztak! A Guary család levéltárában őrzött kódexet elsőként Szabó József⁸ vizsgálta meg, tíz lapjának másolatát elküldte Horvát Istvánnak⁹, aki 1835-ben ismertette a *Tudományos Gyűjteményben*. Döbrentei szeretné lemásoltatni az egész kéziratot, és áprilisban Bitnicz Lajoshoz¹⁰, Guary Miklós¹¹ jó ismerőséhez fordul közbenjárásért. Aki „e” körül a’ legszerencésebben járt el, mert a birtokos’ hazafisága, magát az eredeti kéziratot, igen nagy örömmel ajándékba küldé Bitnicz által az acadé-

⁴ Döbrentei Gábor (1785–1851) író, szerkesztő. Az MTA rendes tagja (1830), első titoknok (1831–1835). Az Erdélyi Magyar Tudóstársaság titkára (1819). A „Régi Magyar Nyelvműlékek” c. sorozat szerkesztője (1834–1851).

⁵ Jankovich Miklós (1773–1846) régiségbúvár, történész. Az MTA tagja (1831). Kézirat-, könyv- és régiséggyűjteményét 1836-ban az Országgyűlés megveszi a Magyar Nemzeti Múzeum számára.

⁶ Érdy János [1848-ig Luczenbacher J.] (1796–1871) történész, archeológus. Az MTA rendes tagja (1832). Az éremgyűjtemény őre (1840-tól), a Magyar Nemzeti Múzeum régisegtárának őre (1846-tól). A *Tudománytár* szerkesztője (1838–1844).

⁷ Czech János (1798–1854) történész. Az MTA rendes tagja (1832). Győr város főbírája. Okleveleket gyűjt.

⁸ Szabó József (1789–1885) nyelvész, a soproni evangélikus líceum tanára.

⁹ Horvát István (1784–1846) történész, a magyar nyelv és irodalom egyetemi tanára. A Nemzeti Múzeum Könyvtárának őre (1815–1846). A *Tudományos Gyűjtemény* szerkesztője (1833–1837).

¹⁰ Bitnicz Lajos (1790–1871) matematikus, nyelvész. Az MTA rendes tagja (1830).

¹¹ Guary Miklós (1766 k.–1839) királyi udvarnok és táblabíró.

miának” (Évk. III, 5–6). Az MTAK Kézirattárában négy irat ad erről tájékoztatást. Guary Miklós 1835-ben írt levele Bitnicz Lajoshoz (M. Nyelvtud. 2-r. 1/II. 20–21). E levelet betűhíven közli Szabó Dénes a *Guary-kódex* 1944-es kiadásának bevezetőjében. Itt csak a következő sorokat idézem belőle:

„Nagy ditsősségnek tartom hogy ama Nagy érdemü Magyar Tudos Társaság ... régi kézirat könyvemre nézve Kegyes Figyelmét reám fordítani méltóztatott ... határatlan [!] örömmel ajánlam azt a Nagy Társaságnak, annyival is inkább ha ezáltal nemü rézben eszközölhetem a fel tett czélnak előmozdittatását”,

majd levelét ezzel a kéréssel zárja:

„minek utánna az eredeti kéz iratot a levél tárombul a Társágnak bé ajánlom, mivel ez a rendes Laistrumban foglaltatik, heliben leg alább annak másolatját ... helyheztessem”.

Guary második levele Bitniczhez az, amellyel együtt küldi az eredeti kódexet. Keltezése: Guar, 1835. június 10. (RAL 12/1835.) E levelet Döbrentei az 1835. június 20-án írt jelentéséhez mellékei. A jelentésben beszámol arról, hogy a kódex már június 20-án ajándékként meg is érkezett hozzá. Bitnicz nyilván azért küldte el Döbrenteinek Guary előző, hozzá írt levelét is, mivel az fogalmazza meg olyan szépen az ajándékozást, amellyel a tulajdonos a nemzeti nyelv ügyének előmozdítását szeretné szolgálni. Ezek után Döbrentei megköszönhette az Akadémia nevében a jelentős ajándékot, s beszámol arról, hogy a kéziratot a közeljövőben nyomtatásban szeretnék megjelentetni. Levelében a kódex sorsáról is érdeklődik. Erre lehetett válasz Guary Miklós 1835. augusztus 2-án kelt levele (M. Nyelvtud. 2-r. 1/II. 22.), amelyben nem a „fáradságos másolatot”, hanem inkább a nyomtatott változatot kéri családi levéltára számára. 1835-ben a hatodik nagygyűlés úgy határozott, hogy hálaképpen az RMNy teljes sorozatát megküldik majd Guarynak. Ezt már Guary Miklós sajnos nem érte meg, mert a kódex csak 1846-ban jelent meg.

2. Másolók – másolatok

A kódexek felkutatása nagy lendülettel folyik. Döbrentei 1833 és 1847 között 26 kódexről és több száz levélről, oklevélről készített másolatot. Halála után a nyelvemlékek ügyét Toldy Ferenc¹² bízta az Akadémia. Ő 1850 és 1861 között 11 kódexet másoltat. A másolatok elkészülésének történetét kinyomozhatjuk Döbrentei jelentéseiből, listáiból (az MTAK Kézirattára anyagából), az akadémiai iratanyagból (RAL), a nyomtatott Évkönyvekből (*A Magyar Tudós Társaság Évkönyvei* 1821–) és az Értesítőkből (*Magyar Académiai Értesítő* 1840–) [a továbbiakban AcadÉrt.].

Kézirattárunkban a magyar kódexekről készült másolatgyűjtemény igen jelentős. Némelyik kéziratról több másolat is készült, így 38 kódexről 46 másolatunk van. Kódexmásolatainkat 16

¹² Toldy Ferenc [1847-ig Schedel F.] (1805–1875) orvos, irodalomtörténész. Az MTA rendes tagja (1830). Az MTA segédjegyzője (1831–1834), titoknok (1835–1861). A *Tudománytár* szerkesztője (1834–1835). Az orvosi egyetem tanára (1833–1846). Az Egyetemi Könyvtár igazgatója (1846–1875). A magyar irodalom egyetemi tanára (1850–1875).

személy készítette, közülük 10 fizetett másoló volt, az Akadémia megbízásából dolgozott, 6 pedig tudós másoló, felfedező, szövegkiadó.

Döbrentei meghatározta a másolás elveit, s az Akadémia megbízásából a fővárosban dolgozók ezekhez következetesen ragaszkodtak is. Mindegyikük követi az eredeti kézirat fekete tintája mellett a színezést is, a szöveg sor- és lapbeosztását, a különböző írású kezekről hártyapapíron levett hasonmást készít, beszámol a kódex kötéséről, hiányairól, üres lapjairól, későbbi bejegyzéseiről.

A fizetett írnokok közül a másolatás időrendjében a fővárosban dolgoztak a következők:

1. Eckstein Adolf hites ügyvéd 1836-ban készítette el az Akadémiára felküldött eredetiek alapján a Nagyszombati-kódex (Ms 876/I–II–III) és a Gyöngyösi-kódex (Ms 10.357/c) másolatát.

2. Illés László orvos dr. az Egyetemi Könyvtárban másolja 1841-ben a Nádor-kódexet (Ms 862), a Weszprémi-kódexet (Ms 873) és a Cornides-kolligátumot (Ms 864).

3. Grohman András ugyancsak 1841-ben írja le a Nemzeti Múzeumban őrzött Domonkos-kódexet (Ms 859).

4. Waltherr Imre ügyvéd az Akadémia megbízásából utazik Keszthelyre 1847-ben, hogy ott a Festetics-könyvtárban végre elkészítse a Keszthelyi-kódexnek (Ms 858) nagyon pontos másolatát.

5. Gyurikovics István akadémiai írnokként 1844-ben írta át az egyelőre még csak kölcsön kapott Virginia-kódexet (Ms 874). Később Toldy vele másoltatta a Nemzeti Múzeumban lévő kódexek sorát: 1853-ban a Krisztina-legendát (Ms 861), a Peer-kódexet (Ms 891), a Simor-kódexet (Ms 855), 1854-ben a Vítkovics-kódexet (Ms 893), a Horvát-kódexet (Ms 867), a Kazinczy-kódexet (Ms 868) és a Gömör-y-kódexet (Ms 900). Ő készíti az Ehrenfeld [Jókai]-kódex (Ms 854/a) mását is és az Érdy-kódex nagy részét (Ms 10.368), (ezt később Ring Adorján fejezi be). Másolatai pontosak, jól olvashatóak, színezettek, sokszor még a színes rajzokat is lemásolja (pl. Peer-kódex).

6. Ring Adorján hosszú évekig volt az akadémia írnoka. Mint előbb írtuk, befejezte az Érdy-kódex másolatát, a Jókai-kódexről készített egy folyamatos átírást (Ms 854/b) és 1854-ben egy pontos és szép másolatot a Kriza-kódexről (Ms 901).

A vidéken dolgozó, fizetett másolók esetében valamelyik akadémiai tag szervezi a munkát, esetleg ellenőrzi is az átírást.

1. A gyulafehérvári Batthyaneumból Buczy Emil¹³ levelező tag másoltatta 1833-ban az Akadémiára elsőként beérkező másolatot Halabori Bertalan kéziratáról, amelyet Elekes János papnövendék készített. Munkája nagyon pontos a lapbeosztásban, a sorok tördelésében, a színezésben, sőt még a betűformákban is igyekszik az eredetit követni. Az átírás Keserű Mózes¹⁴ felügyelete alatt folyt, kinek Döbrenteihez írt, 1833. szeptember 19-én kelt kísérő levele a másolat elé van kötve (Ms 889). A másolás díjáról Elekes János két nyugtája (RAL) tájékoztat. Előlegként 7 pengő forintot, végül az egész munkáért 33 forintot kapott. A kifizetéseket Széchenyi István saját kezű aláírásával engedélyezi. Döbrentei halála után Toldy javaslatára az 1851. május 10-i kisgyűlés ezt a kódexet nevezi el az ő tiszteletére Döbrentei-kódexnek (AcadÉrt. 1851. 127). Ugyancsak Buczy Emil készítette 1835–1836-ban a Batthyány-kódex átíratát (Ms 10.361).

¹³ Buczy Emil (1782–1839) költő, esztéta, Gyulafehérváron kegyesrendi tanár, csillagász. Az MTA levelező tagja (1832).

¹⁴ Keserű Mózes (1801–1874) teológiai professzor Gyulafehérváron a Batthyány-könyvtár őre, meteorológus.

2. Pozsonyban Gyurikovits György¹⁵ levelező tag ellenőrzí Kaszay József káptalani jegyző másolatait. 1834-ben elkészül a Jordánszky-kódex leírása (Ms 863/I–II.), az eredeti kézirat történetére vonatkozó bejegyzéseket Szlemenics Pál¹⁶ írja a másolat elé. 1837-ben küldi az Akadémiának Gyurikovits a Pozsonyi-kódex másolatát (Ms 870). Sajnos mindkettő folyamatosan, az eredeti laphatárok feltüntetése nélkül s csak fekete tintával van írva.

3. Debrecenben Péczely József¹⁷ levelező tag Királyi Károly törvénytannalóval íratja le 1835-ben a Debreceni-kódexet (Ms 866).

4. Marosvásárhelyen Kibédi Péterfi József¹⁸ felügyelete alatt készül 1843-ban Albert Lajos főiskolai tanuló által a Teleki-kódex másolata (Ms 895), amelynek első 73 lapját szinte hasonlóan is átírja (Ms 894).

Az Akadémia tagjai, tudósok, a magyar nyelv és nemzetünk történelme iránti lelkesedésből ke-resték, gyűjtötték és sokszor saját kezűleg másolták a fellelt kéziratokat. Közülük most csak azokat sorolom fel, akik nyelvemlék-kódexeink körül fáradoztak.

1. A felfedezők és egyben kiadásra előkészítők közül már szóltunk Czech Jánosról, aki a ráta-lálás évében, 1833-ban elkészíti a később róla elnevezett kódex másolatát (Ms 879), amelyet 1834. január 18-án kelt levele kíséretében küld fel az Akadémiának. Ugyanez év június 4-én érke-zett „Észrevételek” című 35 lapos kézírata, amely a kódex írásmódjáról, betűformáiról, régi sza-vairól és Czech nyelvi megfigyeléseiről szól (M. Nyelv-tud. 8-r. 1). A nagy terjedelmű Érsekújvá-ri-kódex másolására már nem vállalkozott, hanem mindkét kódexet felküldte az Akadémiának, ahol is Czech két kéziratát és a két kódexet egyelőre kölcsönképpen levéltárba helyezték (Évk. II, 64). Döbrentei ki akarta adni a Czech-kódexet az RMNy I. kötetében. Cenzori bejegyzéseket talá-lunk már 1835-ből: az „Észrevételek”-en március 8-i, a kódex másolatán március 27-i dátummal. 1838-ban a nyomtatás készen volt, de végül is a sorozat II. kötetében, 1840-ben jelent meg. Döb-rentei ebben Czech észrevételeit is közli.

2. Ugyancsak említettük már Luczenbacher [Érdy] Jánost magyar kéziratokról összeállított lis-tája kapcsán. Ő 1834-ben lemásolta a magyar szentek közül a Szent Istvánra, Szent Gellértra, Szent Imrére és Szent Lászlóra vonatkozó részeket (Ms 872, 877, 10.357/sz). Elsőként ismerteti a kódexet, s ugyanott megjelenti Szent László legendáját az első lap hasonmásával, bőséges jegyzetekkel. (Tudománytár 1834. I, 216–234). A hatalmas kéziratot később róla nevezték el Érdy-kódexnek.

3. A legjelentősebb Bibliafordításunkat megőrző két kódex elsőként szerepel a kiadási tervek-ben. A Bécsi-kódexet 1834-ben Gévay Antal¹⁹ másolta (Ms 869), az eredetivel Jászay Pál²⁰ ha-sonlította össze, 1838-ban jelenik meg az RMNy I. kötetében.

4. A Müncheneri-kódexet maga Jászay Pál másolta 1835–1836-ban ugyancsak Bécsben, miután Friedrich Schelling²¹ közbenjárására a Müncheneri Egyetemi Könyvtár a kéziratot elküldte a bécsi bajor királyi követséghez. Schelling 1835. augusztus 25-én kelt levelét (RAL 64/1835) a hatodik nagygyűlésen ismertetik (Évk. III, 20, 29). A Müncheneri-kódex másolatához (Ms 857) Jászay

¹⁵ Gyurikovits György (1780–1848) történész, pozsonyi bíró, országgyűlési képviselő. Az MTA levelező tagja (1832).

¹⁶ Szlemenics Pál (1783–1856) jogász, egyetemi tanár Pozsonyban. Az MTA rendes tagja (1830).

¹⁷ Péczely József (1789–1849) történész, a Debreceni Kollégium könyvtárosa, tanár. Az MTA levelező tagja (1832), rendes tagja (1837). 1841-ben akadémiai alapítványt tett (Péczely-jutalom).

¹⁸ Péterfi József (Kibédi) (1796–1873) marosvásárhelyi református esperes.

¹⁹ Gévay Antal (1796–1845) történész, Bécsben könyvtáros, levéltáros. Az MTA levelező tagja (1831).

²⁰ Jászay Pál (1809–1852) történész, nyelvész. Az MTA levelező tagja (1836), rendes tagja (1841).

²¹ Schelling, Friedrich (1775–1854) német filozófus, 1826-tól a Bajor Királyi Akadémia elnö-ke. Az MTA levelező tagja (1834).

megírja észrevételeit, kijegyzi az elavult szavait, szókötéseit és az RMNy III. kötetében ezekkel együtt jelenik meg a kódex szövege 1842-ben.

5. Szalay László²² fiatal korában, 1834-ben másolta a Jordánszky-kódex elejére illő Jankovich Miklósnál lévő töredéket (Ms 863 eleje). 1835-ben elkészítette az Érsekújvári-kódex nagyon szép másolatát (Ms 865) és 1836-ban a Winkler-kódexét (Ms 875).

6. Rómer Flóris²³ csak 19 éves, amikor 1834-ben Bakonybélben a Tihanyi-kódex szinte hasonló pontosságú másolatán dolgozik (Ms 897). Guzmics Izidor²⁴, aki munkáját felügyeli, ismertette is ír a kódexről. Ez és az 1834. július 19-én kelt kísérő levele a másolattal egybekötve érkezett az Akadémiára. E levélből kitetszik, hogy Guzmics a lelkes ifjában már megsejtette a későbbi nagy tudóst:

„másolá ezt szerzetemnek szép reményű nevendékje, Rómer Ferencz Flórián, ez idén, itt Bakonybélben, a' szép tudományok, és diplomatikának tanulója, másolá pedig jeles ügyességgel, annyi sorban, egyegy sorban annyi és oly idomu betűvel, miként maga az eredeti vagy on irva. Tevé pedig e' nem csekély gondú és fáradságu munkát minden jutalom vagy díj' kívánata nélkül, azt tartván legszebb jutalmának, hogy a' nemzeti tud. Társaságnak, 's ez által édes Hazájának méltó lehetett szolgálhatni”.

Ugyancsak Rómer készíti el 1861-ben a Festetics-kódex másolatát (Ms 890) is.

A ma nyelvemlékként számon tartott 46 magyar kódexből csupán kilencnek nincs másolata Kézirattárunkban. Közülük nyolcra nem is szándékoztak másolatot készíteni, mert közülük három felfedezésük után azonnal az Akadémia tulajdonába került (Guary-kódex, Thewrewk-kódex, Lázár Zelma-kódex). Négyet csak a 19. század végén találtak meg (a Székelyudvarhelyi-kódexet 1876-ban, az Apor-kódexet 1878-ban, a Lobkowicz-kódexet 1879-ben és a Birk-kódexet 1889-ben). A Margit-legendát nem másoltatták, mivel megvolt az 1770-es kiadása. A Kulcsár-kódexet Döbrentei már 1834-ben kijelöli másoltatásra, de Horvát István, akinél a kézirat akkor van, nem járul hozzá (Évk. II, 76, III, 20). Horvát halála után könyvgyűjteményét a Nemzeti Múzeum veszi meg, így a kódex 1847-től ott található, de Kézirattárunkban nincs másolata.

3. A kódexek névadása. A másolatok jelentősége

Másolataink azonosítása kapcsán feltétlenül beszélnünk kell a kódexek névadásáról. Sok félreértés adódott a felkutatás idején is, de később a szakirodalomban is a tartalomtól kiemelt egyedi címek használata miatt. Például Szent Erzsébet apácák reguláiként emlegetik az Apor-kódexet; Aranka-kódexként keresnek egy kéziratot, amelyről később kiderül, hogy azonos a Teleki-kódexszel; Nagyszombati kódexként szerepel az első ismertetéskor az Érdy-kódex, de ugyanígy a Nagyszombati-kódex másolata is. A zürzavar megszüntetését leginkább Toldy Ferencnek köszönhetjük, aki az 1850-es években számtalan kódexünknek adott nevet. Kézirattárunk másolatainak

²² Szalay László (1813–1864) történész, jogász. Az MTA levelező tagja (1836), rendes tagja (1838). Az Akadémia levéltárnoka és titkoka (1861–1864).

²³ Rómer Flóris (1815–1889) régész, benedekrendi szerzetes, a bölcsészet és a természetrajz tanára. Az MTA levelező tagja (1860), rendes tagja (1871). A szabadságharc után elítélték, 1854-ben kegyelmet kapott. Az Akadémia Könyvtárának kéziratárosa (1861–1871).

²⁴ Guzmics Izidor (1786–1839) bakonybéli benedekrendi apát, fordító. Az MTA rendes tagja (1830).

azonosítása szinte napjainkig folyik, mivel legtöbbjük még a végleges névadás előtti időben készült, cím nélkül vagy esetleges címmel, sokszor pedig a kódexnek csak egy-egy részletét tartalmazza. Például Szent Elek élete vagy Szent Brigitta 15 imádsága több kódexünkben is szerepel, tisztázni kellett, hogy az egyes másolatok mely kódexekből valók. A másolók nevét, a másolatok készülésének idejét sokszor csak levéltári kutatással lehetett kideríteni.

A kódexek névadása különböző szempontok szerint történt.

1. Ha a kódex egy tartalmi egység, ami ritkán fordul elő, akkor természetesen adódik a neve: Domonkos-kódex, Krisztina-legenda, Margit-legenda.

Legtöbb kódexünk viszont vegyes tartalmú (imák, legendák, szentek élete, bibliai részletek stb.), ilyenkor az elnevezés nem a kódex szövegéből származik. Ebből a további csoportok állíthatók össze:

2. A kódex a felfedezőjéről kapja a nevét: Czech-kódex, Érdy-kódex, Kriza-kódex, Thewrewk-kódex, Vitkovics-kódex.

3. A kódex a tulajdonosa, illetve ajándékozója nevét viseli: Apor-kódex, Ehrenfeld-kódex, Gömör-kódex, Guary-kódex, Jordánszky-kódex, Kulcsár-kódex, Lányi-kódex, Lázár Zelma-kódex, Lobkowicz-kódex, Peer-kódex, Simor-kódex, Virginia-kódex és Winkler-kódex.

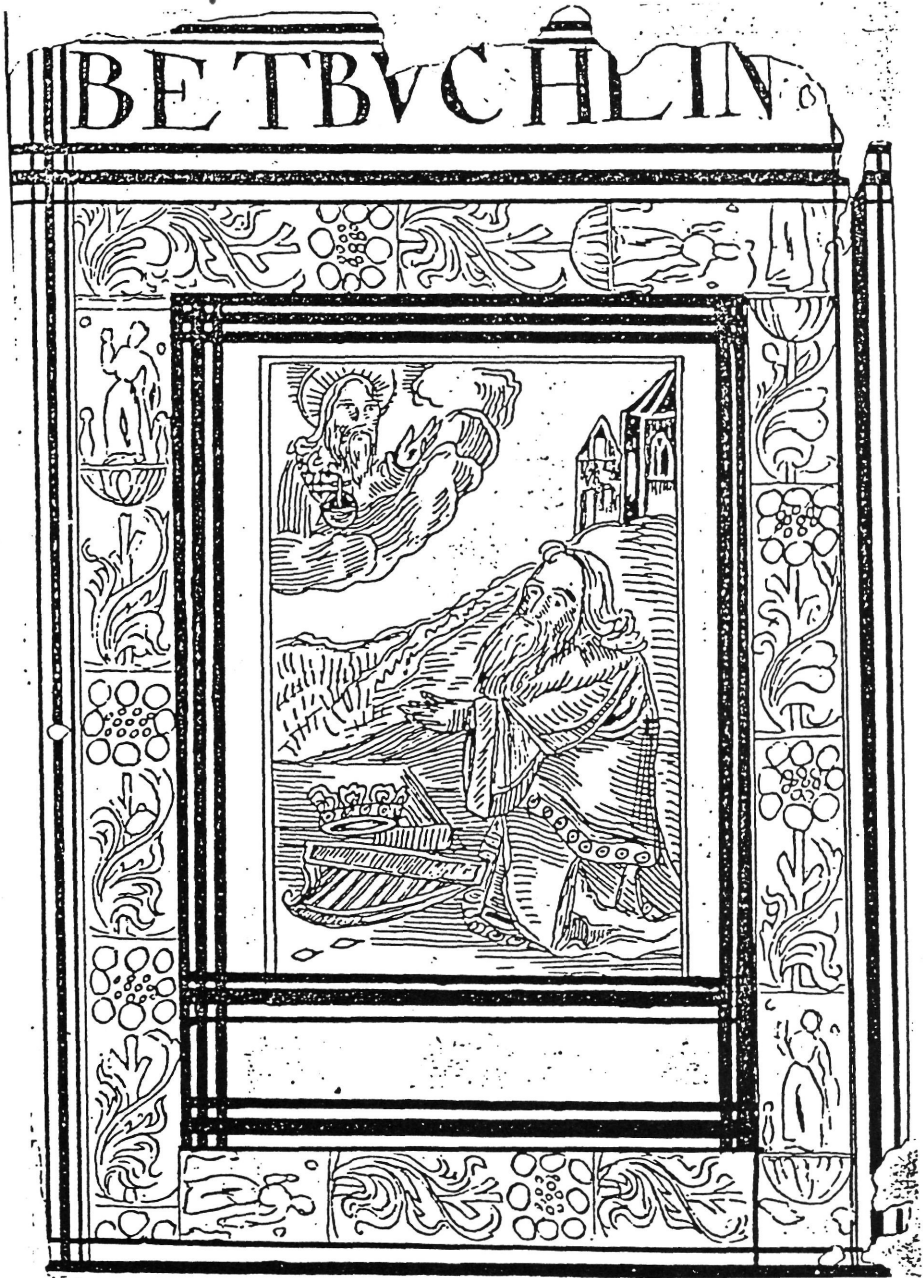
4. A kódexet a felfedezéskori lelőhelyéről nevezik el: Bécsi-kódex, Debreceni-kódex, Érsekújvári-kódex, Gyöngyösi-kódex, Keszthelyi-kódex, Münchener-kódex, Nagyszombati-kódex, Pozsonyi-kódex, Székelyudvarhelyi-kódex, Tihanyi-kódex. Batthyány-kódex (Gyulaféhvári Batthyány Könyvtár), Festetics-kódex (Keszthelyi Festetics Könyvtár), Teleki-kódex (Marosvásárhelyi Teleki Téka).

5. A kódex nevezetes személyekről kapja nevét, tiszteletből, bár munkájuk, működésük nem kötődik az adott kódexhez: Birk-kódex, Bod-kódex, Cornides-kódex, Döbrentei-kódex, Horvát-kódex, Jókai-kódex, Kazinczy-kódex, Nádor-kódex, Sándor-kódex és Weszprémi-kódex.

A 19. században a szövegkiadás alapja a másolat volt. A nyomtatás előtt a másolatot az eredetivel összehasonlították, nyomdai szedésre előkészítették, így legtöbb másolatunkban megtalálhatjuk a szerkesztők, Döbrentei, Toldy, legtöbbször Volf György²⁵ javításait, korrekktúrajeleit. A Nytár sorozatában egyedül a Pozsonyi-kódex esetében fordult elő, hogy Volf nem látta az eredetit, mert nem találták. Szerencsétlenségére ez a másolat folyamatosan csak fekete tintával írott, így bár van benne két hártypapírra készített hasonmás, az eredeti kódex terjedelmére, a sorok, lapok beosztására nézve találgatásra kényszerült. Pedig könnyen fellelhető lett volna az eredeti kézirat is, ha Döbrentei jelentéseiben megkeresi, amikor beszámol a nyomtatott könyvvel összekötött kézirat felfedezéséről (Évk. III,128), még a másoló nevét is megtalálhatta volna a következő évi jelentésben (Évk. IV,20).

A Kézirattárunkban lévő 19. századi másolatoknak még ma, az új kódexkiadásoknál is van jelentősége. Sok esetben ugyanis egy korábbi állapotot tükröznek, mint amelyben a kódex ma található, így a kéziratok történetére vonatkozóan fontos adatokat közölhetnek. Például az Egyetemi Könyvtár Cornides-kolligátumáról 1841-ben készített Illés László pontos másolatot, a kéziratot később Toldy igazgatósága idején szétbontották, és öt külön kódexként kötötték be. A másolatok mellett gyakran található megjegyzések leírják a kódex eredeti kötését, hiányait, esetleges bejegyzéseit, amelyek ma már nem láthatók. Így például a már említett Tihanyi-kódex másolatában megtaláljuk a már 1877-ben hiányzó régi kötésről Römer pontos rajzát és Guzmics leírását (Ms 897), sőt a Nytár. kiadásának előszavában Volf még azt is megírja, hogy szerinte a kódexben található ékezeteket a hosszú magánhangzókra csak 1834 után rakták ki, ugyanis Römer nagyon pontos másolatában ezek nem szerepelnek (Nytár.VI. 1877. Előszó IX.).

²⁵ Volf György (1843–1897) nyelvész. Az MTA levelező tagja (1877), rendes tagja (1894). A Nyelvtudományi Bizottság elnöke (1894-től). A „Nyelvméltár” szerkesztője.

Rómer Flóris rajza a Tihanyi-kódex kötéséről

4. Kódexkiadások, sorozatok

A Döbrentei által szerkesztett „Régi Magyar Nyelvmélekek” (RMNy) sorozat részletes bevezető után közli a kódex szövegét, egy-egy színes, köbévesett hasonmás lapját és a betűíról, szavairól, grammatikájáról írt megjegyzéseket. A II–III. kötet a kódexeken kívül „Vegyes tárgyú régi magyar iratok”-at is kinyomtat. A IV. kötet második felét tartalmazó *Winkler-kódex*, bár 1846-ban már ki van nyomtatva, nem jelenik meg Döbrentei életében. Bevezetőjét Toldy írja, ahogy az V. kötetben megjelenő *Jordánszky-kódex* szövegét is ő rendezi sajtó alá, de ennek a két kódexnek a megjelenését Toldy sem érte meg. Végül mindkettő 1888-ban Volf gondozásában lát napvilágot, aki a *Jordánszky-kódexet* az 1880-ban előkerült *Csemez-töredékkel* is kiegészítette.

Sorozaton kívül Toldy 1857-ben kiadta a *Nádor-kódexet*.

Az Akadémia egy új sorozatot indít „Nyelvmélektár” (Nytár) címmel. Ebben a *Jordánszky-kódexet* kivéve minden magyar kódexünk megjelent. A sorozat a bevezetőben ír a kódexről, történetéről, tartalmáról. A szöveget tartalmi egységekként közli, s jelzi és számozza a kódexlapokat. Az 1–14. kötetet Volf adta ki 1874-től 1890-ig. Kivétel a 3. kötet, melyet Komáromy Lajos és Király Pál rendezett sajtó alá. A 15. utolsó kötet tíz évvel Volf halála után jelent meg Szabó Sámuel és Katona Lajos kiadásában, 1908-ban.

A 20. században már felmerült az a tudományos igény, hogy a kódexek hasonmását és lehetőség szerint a latin megfelelőt is közöljék. E célból több sorozat is indult.

Az „Új Nyelvmélektár” sorozatnak csak egy kötete jelent meg: a *Bécsi-kódex* 1916-ban. Közvetette Mészöly Gedeon, aki a betűhű átírással párhuzamosan a latin megfelelőt is közli.

Az Akadémia „Codices Hungarici” (Cod. Hung.) sorozata 1942-ben indult. 1988-ig kilenc kötet jelent meg. A kódexekről (a *Müncheni-kódex* kivételével) mindig hasonmásot közölnek, s csaknem mindig laponkénti betűhű átírást és latin megfelelőt. A sorozat bevezetői mindenre kiterjedő, alapos tanulmányok.

A Magyar Nyelvtudományi Társaság 1985-ben kezdte el a „Régi Magyar Kódexek” (RMKód) sorozat kiadását. 2000-ben már a 25. kódex jelenik meg. Minden kötet hasonmás, a hasonmással párhuzamos, laponkénti betűhű átírást ad, a bevezető tartalmazza a kódex leírását, eddig feltárt történetét, a szöveg részletes tartalmát, ezek párhuzamos helyeit a magyar kódexekben, a latin megfelelők forrásait, továbbá a kódex hangjelöléséről és helyesírásáról való tudnivalókat. Tájékoztat a korábbi kiadásokról, másolatokról, valamint a kódexre vonatkozó legfontosabb szakirodalomról.

5. Magyar kódexek az MTAK Kézirattárában

A nyelvmélekként számon tartott 46 magyar kódex közül jelenleg határainkon kívül található hat: a Müncheni-kódex Münchenben a Bajor Állami Könyvtárban, a Lobkowicz-kódex a Prágai Egyetemi Könyvtárban, a Döbrentei- és a Batthyány-kódex a Gyulafehérvári Batthyány Könyvtárban van, a Székelyudvarhelyi-kódexet a székelyudvarhelyi katolikus plébánián őrzik, az Apor-kódex a Sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum tulajdona.

Magyarországon egyházi gyűjteményben van négy kódexünk: a Jordánszky- és a Nagyszombati-kódex Esztergomban a Főszékesegyházi Könyvtárban, a Debreceni-kódex a Debreceni Református Kollégium Könyvtárában, a Pozsonyi-kódex pedig Budapesten a Ferencesek Könyvtárában.

A többi kódex három nagy, budapesti könyvtárunk tulajdona.

Az Egyetemi Könyvtárnak a 19. század elején Winkler Mihály ajándékozta: a Nádor-, a Weszprémi-, a Winkler-kódexet és valószínűleg a Cornides-colligatumot is. Ez utóbbit, mint már említettük, Toldy igazgatósága alatt öt kötetre bontották: Cornides-, Bod-, Sándor-kódex, Példák

Könyve és Könyvecse az szent apostoloknak méltóságokról. Így ma az Egyetemi Könyvtár nyolc magyar kódex tulajdonosa.

Az Országos Széchényi Könyvtár jelenleg 17 (+1) magyar kódexet őriz. A Nemzeti Múzeum ajándékba kapott négy kódexet: az Érdy-kódexet 1814-ben a Nagyszombati papnevelde, a Domonkos-kódexet 1815-ben a Besztercebányai káptalan, a Gömör-kódexet 1821-ben Gömör Károly, a Simor-kódexet 1848-ban Simor János ajándékozta. Az Országgyűlés 1836-ban megvette a Múzeum számára Jankovich Miklós gyűjteményét, melyben hat magyar kódex volt: a Horvát-, a Kazinczy-, a Peer-, a Vitkovics-kódex, a Krisztina- és a Margit-legenda. 1847-ben megveszik Horvát István könyvgyűjteményét, mellyel a Kulcsár-kódex is ide kerül. A 20. században két kódexet vásárol a könyvtár: 1925-ben Ehrenfeld Adolf örökösaitől az Ehrenfeld-kódexet, melyet a centenárium alkalmából Jókai-kódexnek neveznek el. 1933-ban a Teleki-kódexet veszik meg Jakubovich Emil jelentése szerint (MKsz 1932–1934. 103, 116). E kódex azonban ma az OSzK-ban nem található meg. (A Teleki-kódexre utal a fent zárójelbe tett +1.) Két kódex, a Bécsi- és a Birk-kódex 1932-ben a velencei egyezmény alapján jutott az OSzK-ba. Három kódex a második világháború utáni könyvbegyűjtés során 1947-ben került a könyvtárba: a Festetics-, a Keszthelyi- és a Tihanyi-kódex.

A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattárában kilenc magyar kódexünk van. Büszkén mondhatjuk, hogy ebből nyolc ajándékként, hazafüti lelkesedésből került hozzánk. Csak egyet vásároltunk. Az elsőként, 1835-ben kapott Guary-kódexről már szövegtünk.

Az 1850. június 24-én tartott kisgyűlésen Toldy Ferenc „titoknak indítványára egy, régi magyar kéziratok’ és nyomtatványok’ beküldése vagy legalább megismertetése iránt a hazafiakhoz intézendő felszólítás’ kibocsátása határozottat el” (AcadÉrt. 1850. 14). A nemzeti lelkesedésnek köszönhetően 1850 és 1855 között hét kódexet kaptunk.

1850-ben Piry Cirjék²⁶ ajándékozta a róla elnevezett kódextöredéket, amelynek újabban előkerült részletét, a Máriabesnyői Töredéket 1921-ben kaptuk a jezsuita rendtartománytól.

Az érsekújvári ferencesek három magyar nyelvemlékét is csak ekkor, bizonyára e felhívás hatására, 1851-ben sikerült megkapnunk, bár Czech János már 1833-ban felfedezte könyvtárunkban az Érsekújvári-kódexet és Kinizsi Pálné Magyar Benigna imádságos könyvét, amelyet később róla neveztek el. A harmadikat 1843-ban találta meg Thewrewk József²⁷, kiről a kódex a nevet kapta. Végül Reguly Antal²⁸ közbenjárásának köszönhető, hogy – mint az 1851. január 20-i összes kisgyűlésen beszámol róla – sikerült elérnie Pozsonyban, hogy a ferencesek rendfőnöke a három magyar kódexet az Akadémiának ajándékozza (AcadÉrt. 1851. 20). E kódexek közül kettő már a Kézirattárban volt, a Thewrewk-kódex pedig 1854-ben kerül az Akadémiára.

Ugyancsak 1851-ben Bartakovics Béla²⁹ egri érsek ajándékozta az 1844-ben a tiszalöki plébánián felfedezett Virginia-kódexet az Akadémiának.

A gyöngyösi ferencesektől, kik már 1836-ban ajándékba adták azt az ősnomtatványt, amelyhez hozzá van kötve a kéziratos Gyöngyösi latin-magyar szótártöredék, most, 1851-ben az ugyancsak ősnomtatványokkal összekötött Gyöngyösi-kódexet kaptuk.

Vásárlással jutottunk a Kriza-kódexhez. Kriza János³⁰ 1853. március 9-én kelt Toldynak írt levelében (Magy. Irod. Lev. 4-r. 79) írja: „Jelennen pedig egy nagy ritkasággal kívánám meglepni Kegyedet” s elmondja, hogy Kolozsváron egyik tanítványától tudta meg, hogy „özvegy Kis Lajos-

²⁶ Piry Cirjék (1810–1880) költő, teológus, a ferences rendtartomány főnöke.

²⁷ Thewrewk József (1793–1870) író, régiséggyűjtő.

²⁸ Reguly Antal (1819–1858) nyelvész, etnográfus. Az MTA levelező tagja (1843).

²⁹ Bartakovics (Albert) Béla (1791–1873) egri érsek. Az MTA tagja (1853).

³⁰ Kriza János (1811–1875) költő, népköltészeti gyűjtő, unitárius püspök. Az MTA levelező tagja (1841).

né Aszonyságnál sok régi könyvek vagynak”, s kölcsön kapta az 1532-ben készült imádságos könyvet. „Én küldöm lopvást Kegyednek két három hétre, vizsgálja meg, s ha szükség másoltassa le. Az eredetit nem tudom meglehetne é nyerni; bármi nagy árért sem adná most épen az írt özvegy ...a’ mint hallom, Döbrentei sokat próbálta volt megnyerni a néhai birtokos Kis Lajos urtól”. Az 1853. április 11-én tartott kisgyűlésen Toldy bemutatja a kódexet, ismerteti tartalmát, írását, hiányait. Kéri, hogy Kriza-kódexnek nevezzék, és benyújtja a kódex másolatát (AcadÉrt. 1853, 53–54). A kisgyűlésen való bemutatás után Toldy visszaküldhette a kódexet Krizának, aki az 1853. június 3-án kelt levelében már arról számol be, hogy az özvegy serdülő fiaitól sikerült 18 forintért az Akadémia számára a kódexet megvennie.

Lányi Károly³¹ 1855-ben ajándékozza az Akadémiának a később róla elnevezett premontrei rendtartást tartalmazó kódexet.

Ugyancsak 1855-ben kerül végleg az Akadémiára Teleki József³² halála után a család ajándékként Vér András 1493-ban írt menedéklevele (AcadÉrt. 1855, 336). E nyelvemléket már Döbrentei ki szerette volna adni Jászai Pál másolatában, de Jankovich kérésére átengedte neki a Jankovich-tervezte kötet számára (RMNy II/2, XIII). Végül csak Zolnai Gyula *Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig* című kötetében jelent meg a hasonmással együtt 1894-ben.

Drágffy János végrendelete 1524-ből, amelyet Döbrentei 1847-ben kapott Mednyánszky Józseftől másolatásra, Toldy Ferenc hagyatékával került az Akadémiára.

A 19. század végén megtalált két nyelvemlékünket felfedezésük évében ajándékozták az Akadémiának. 1895-ben a Besztercei Szójegyzéket Beszterce-Naszód vármegye levéltára küldi el; 1896-ban pedig Lóczy Lajos³³ adja át az Akadémiának Lázár Zelma ajándékként a róla elnevezett kódexet.

6. A magyar nyelvemlékek gyűjteménye mint szakcsoport

Magyar kódexeink és másolataik kézirattári felállítása a következőképpen alakult. A Döbrentei által begyűjtött másolatok az RMNy kiadásának előkészítése után az Akadémia Kézirattárába kerültek. A Kézirattár első kinevezett vezetői Römer Flóris 1861-től 1871-ig, utána Jakab Elek³⁴ 1876-tól 1891-ig. Römer alatt indul meg a kéziratok feldolgozása. Tizenhat főszakra és tizenöt mellékszakra osztják az anyagot. A raktári felállítás nagyság szerint történik, így a „Magyar codexek” elnevezésű szakon belül volt 2-, 4-, 8-, kis 8-, 12-, 16-rét. Ebbe a szakba vegyesen kerültek be magyar nyelvemlékeinknek eredeti és másolati példányai. A régi szakrendi cédulák nagy része Jakab Elek kézírásával készült. A 20. század elején már kialakul az az igény, hogy különválasszuk az eredeti kéziratosokat a másolatoktól. Erre utal Mészöly Gedeon³⁵ két jegyzete 1916-ból „áttétetett a Magy. Nyelvemlék szakba”. Ám a 19. századi szakrend egyelőre nem változott. Viszont az értékes kéziratos kódexeket biztonságos tárolásuk érdekében mégis kiemelhették

³¹ Lányi Károly (1812–1856) egyháztörténész, a nagyszombati könyvtár őre (1842–1852). Az MTA levelező tagja (1847).

³² Teleki József (1790–1855) nyelvész, történész, az Akadémia első elnöke (1830–1855), az Akadémia Könyvtárának alapítója.

³³ Lóczy Lajos (1849–1920) geológus, földrajztudós, egyetemi tanár. Az MTA levelező tagja (1888), rendes tagja (1901).

³⁴ Jakab Elek (1820–1897) történész, levéltárnok. Az MTA levelező tagja (1870), rendes tagja (1889). Az Akadémia könyvtárának kézirattárosa (1876–1891).

³⁵ Mészöly Gedeon (1880–1960) nyelvész, egyetemi tanár. Az MTA levelező tagja (1921). Az Akadémia kézirattárának őre (1916–1922).

a másolatok közül, s páncélszekrényekbe helyezték Ezt bizonyítja Berlász Jenőnek³⁶ egy 1949. június 8-án készült listája: „A Goethe-szobai páncélszekrényben elhelyezett kódexek jegyzéke. I. Magyar Kódexek., II. Latin kódexek”. Ezen több mint 50 magyar kézirat szerepel.

Az 1960-as években Csapodi Csaba kiemeli az eredeti kéziratokat a régi szakrendből, és megalkotja a K jelzetű gyűjteményeket. A másolatokat a folyamatos Ms jelzetű kéziratári állományba osztja. A magyar nyelvemlékeket és a 18. század végéig keletkezett, kiemelt kéziratot köteteket keletkezésük időrendjébe állítja, nyomtatott katalógust készít a gyűjteményről: *A „Magyar Codexek” elnevezésű gyűjtemény (K 31-K 114)*. Bp. 1973. /MTA Könyvtára Kézirattárának katalógusai 5/. Ebben a kéziratok leírását, tartalmát, tulajdonosait, kiadásait, a rájuk vonatkozó legfőbb szakirodalmat is közli. Ezzel katalógusa a kódexkutatás kiinduló segédeszközévé válik.

* * *

Akkor voltam először az Akadémiai Könyvtár Kézirattárában, amikor egyetemistaként Csapodi Csaba tanár úr speciális szemináriumára jártam, amelyet dolgozószobájában tartott. Azóta több mint harminc éve munkatársként dolgozom itt nap mint nap. A Tanár úr mindig figyelemmel kísérte tanítványai sorsát. Ösztönzött bennünket a tudományos kutatómunkára. Így egészen természetes volt, hogy amikor tizenöt évvel ezelőtt a Magyar Nyelvudományi Társaság elhatározta, hogy sorozatban kiadja a faksimilében még meg nem jelent magyar kódexeket, az általam először vállalt Czech-kódex esetében tőle kértem segítséget, útmutatást, hogyan kell egy kódexet szakszerűen, mindenre kiterjedő figyelemmel leírni. Így született meg a *Czech-kódex 1513*. (Közzeteszi és a jegyzeteket írta Abaffy Csilla. A bevezetést írta Abaffy Csilla és Csapodi Csaba. Bp., 1990.). Az ő irányításával elindulva ma már a hetedik kódex kiadásán dolgozom. Hálás szívvel köszöntöm most 90. születése napján Csapodi Csabát, tisztelt tanáromat.

ABAFFY CSILLA

A Budai II. gyűjtemény esztergomi vonatkozású kódexei. A középkori magyarországi könyv- és könyvtártörténet forráskutatásának kiindulópontja Csapodi Csaba–Csapodiné Gárdonyi Klára a Mohács előtti Magyarország kódex- és könyvanyagát számba vevő három kötetes gyűjteménye.¹ E nagy adatbázis abból a több évtizedes kutató-, és feldolgozó munkából teljesedett ki, amit Csapodi Csaba és Csapodiné Gárdonyi Klára a Bibliotheca Corviniana ill. Vitéz János könyvtárának állományfeltárással végeztek.² Csapodi Csaba egyik bécsi tanulmányútja alkalmából az 1686-ban Budáról Bécsbe szállított könyvanyagban, amit korábban megkülönböztetésül Mátyás király könyvtárától Budai II. gyűjteménynek nevezett, számos kötetet azonosított az ún. Pflugk jegyzék alapján. Kutatásainak eredményéről először a *Codices Manuscripti* 1981/4. szá-

³⁶ Berlász Jenő (1911–) történész, könyvtáros, levéltáros. Az MTAK Kézirattárának vezetője (1948–1956).

¹ CSAPODI Csaba–CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: *Bibliotheca Hungarica. Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt*. I. Főnmaradt kötetek. A–J. Bp. 1988. II. Főnmaradt kötetek. K–Z. Lappangó kódexek. Bp. 1993. III. Adatok elveszett kötetekről. Bp. 1994. /MTAK Közleményei Új sorozat 23, 31, 33/. (Továbbiakban B. H. N.)

² *Bibliotheca Corviniana*. Bp. 1990. 4. kiadás. CSAPODI GÁRDONYI, Klára: *Die Bibliothek des Johannes Vitéz*. Bp. 1984. /Studia Humanitatis 6/.